

Сатылганова Н.А.

КЫРГЫЗ-ӨЗБЕК ЧЕК АРА ЖАНА АЙМАКТЫК МАСЕЛЕЛЕРИ

Сатылганова Н.А.

КЫРГЫЗСКО-УЗБЕКСКИЕ ПОГРАНИЧНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

N.A. Satylganova

THE KYRGYZSKO-UZBEK POGRANICHNO-TERRITORIAL PROBLEMS

УДК: 323.1 (575.2) (04)

Бүгүнкү күндө Борбор Азия өлкөлөрүнүн өз ара мамилелериндеги чек ара маселелери абдан курч. Макалада Кыргызстандын Борбор Азиядагы күчтүү өлкөлөрдүн бири болгон Өзбекстан менен аймактык чек ара көйгөйлөрү жана анклавдык маселелери каралган. Ал маселелерди чечүүдө коңшу өлкөнүн көбүнчө Кыргызстанга басым көрсөтүп келгендиги белгиленет.

Негизги сөздөр: чек ара көйгөйлөрү, анклав маселелери, коңшу өлкөлөр, Кыргызстан менен Өзбекстандын мамилелери, мамлекеттер аралык саясий мамилелер.

Сегодня вопрос о границах является наиболее острым во взаимоотношениях стран Центральной Азии. В статье рассматриваются погранично-территориальные проблемы Кыргызстана с наиболее сильным государством Центральной Азии – Узбекистаном, в том числе и проблема анклавов. Отмечается, что при их решении соседнее государство часто оказывает давления на Кыргызстан.

Ключевые слова: пограничные вопросы, проблемы анклава, соседние страны, отношение Кыргызстана и Узбекистана, межгосударственные политические отношения.

In article pogranychno-territorial problems of Kyrgyzstan with the strongest state of the Central Asia - Uzbekistan, including a problem of enclaves are considered. It is noticed, that the next state at their decision often renders on KR pressure. It is underlined, that the question on borders is today the sharpest in mutual relations of the countries of the Central Asia.

Key words: border issues, the problem of the enclave, the neighboring countries, the ratio of Kyrgyzstan and Uzbekistan, interstate political relations.

СССРдин кыйрашы Евразия мейкиндигиндеги кырдаалдын кардиналдуу өзгөрүшүнө алып келди. Саясий, идеологиялык, белгилүү бир даражада экономикалык жана маданий мамилелер жактан бир өңчөй болгон аймактык жалпылыктын ордуна жаңы, көз карандысыз он беш мамлекет пайда болду.

Постсоветтик мейкиндикти түзүмдүк жактан уюштуруунун түйүндүү факторлорунун бири болуп жаңы чек аралар эсептелет, алар формалдуу административдик сызыктардан мамлекеттик эгемендүүлүктүн эң маанилүү атрибутуна айланды да, чөлкөмдөгү ар түрдүү пландагы эл аралык байланыштардын интенсивдүүлүгүнүн жөнгө салуучусу болуп калды.

Советтер Союзун дезинтеграциялоонун натыйжасында жалпы узундугу 24 миң км. созулган 24 жаңы чек ара пайда болду, бул болсо постсоветтик

өлкөлөрдүн чек арасынын жалпы узундугунун 57% га жакын өлчөмүн түзөт.

Чек аралар проблемасы дайыма тарыхый, саясий, экономикалык, маданий, психологиялык факторлордун таасири астында болуп келген. Анын чечилиши эл аралык мамилелер практикасында көбүнесе чыр-чатактар, зордук-зомбулук, согуш менен коштолуп келген, анткени аймак улуттун күчүнүн, кубаттуулугунун жана коопсуздугунун перманенттүү параметри болуп саналат. Өлкөнүн аймагы улуттук өзүн өзү идентификациялоо жана улуттук-саясий жактан өзүн өзү аныктоо процесстеринде дайыма фундаменталдуу мааниге ээ болуп келген. Муну менен мамлекеттин чек ара алкактарынын катышы, анын аймагынын бөлүнбөстүгү жана улуттун өзүн өзү аныктоосу жөнүндөгү саясий-укуктук маселелерди кеңири талкуулоо байланышкан.

Мамлекеттик чек араларды түзүүдө төмөнкү үч маселени чечүү зарыл:

1. Делимитация – чек араны түзүүчү элементтер тууралуу маселенин принципалдуу түрдө чечилиши;
2. Демаркация – жердеги чек араны так каттоого алуу үчүн материалдык операциялар топтомун жүргүзүү;
3. Чек аранын жабдылышы – атайын жабдууларды жана өткөрүү пункттарынын инфраструктурасын орнотуу.

Мамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо абдан татаал жана көлөмдүү эмгекти талап кылган процесс болуп саналып, саясий, экономикалык, географиялык, тарыхый, маданий, улуттук, юридикалык жана башка аспектилерди кылдат эсепке алууну талап кылат, ушуга байланыштуу бул ишмердүүлүктүн жүрүшү тууралуу маалымат абдан эле үзгүлтүктүү. Анын узакка созулушуна экономикалык түзүлүш да таасир этет. Маселен, Россия Федерациясынын Федералдык чек ара кызматынын баалоосу боюнча, ар бири 3-15 млн. турган өткөрүү пункттарын түзүүнү эсепке албаганда, тегиз жердеги 1 км чек аранын жабдылышы 1-3 млн. рубль турат, ал эми тоолуу жерде – 15-20 млн. Эгерде Украинанын НАТОго киргендигине байланыштуу Россия-Украина чек арасын “жабууну” ишке ашырчу болсо, 100 млн. доллар сарпталмак, Россия-Казакстан чек арасына – миллиардга жакын кетмек.

Бүгүнкү күндө Борбордук Азия мамлекеттеринин өз ара мамилелеринде чек ара маселесин чечүү негизги орунда турат. СССРдин алкагында Союздук

борбор тарабынан түзүлгөн административдик чек аралар чөлкөмдөгү өз алдынча бөлүнүп чыккан мамлекеттердин ортосундагы талаштын башатына айланды. Советтер Союзунун башка чөлкөмдөрүнө салыштырмалуу Борбор Азиядагы этникалык кырдаал өтө аныксыз болгон. Мында так калыптанган этникалык топтор да болгон эмес. Ошондой эле ар түрдүү этникалык топтордун жашоо аймагынын так чектери да болгон эмес.

Чек араларды жана коңшулар менен болгон өз ара мамилелерди жөнгө салуу, айрыкча Фергана өрөөнүндө, бүгүнкү күндө негизги проблема болуп калды. Бул айрым мамлекеттердин ортосундагы гана эмес, бүгүндөй чөлкөмдөгү мамилелерди туруксуз-даштырууга алып келиши ыктымал.

Өзбекстан 1999-жылдагы КМШ өлөкөлөрү үчүн визасыз режим тууралуу Бишкек макулдашуусунан чыккандыгынан улам, Ташкент визалык режимди киргизүү менен гана тим болбостон, мамлекеттик чектерди жабдуу жана чек ара постторун орнотуу менен бир тараптуу тартипте алектене баштады. Мунун өзү, биринчи кезекте, өлкөдө ошол кезде оппозициянын күч алышы, Өзбекстандын Ислам кыймылы (Исламское движение Узбекистана -ИДУ) И.Каримовдун режимине каршы бир катар террордук иш чараларды уюштургандыгы менен шартталган. Республиканын жетекчилиги буга болгон өз жообун террористтердин коңшулаш мамлекеттерден өтүп келүүгө болгон аракеттеринин алдын алуу зарылдыгы менен түшүндүргөн.

Визалык режимди киргизүү менен татаал кырдаал түзүлдү: Кыргызстандын жарандарына бир областтан экинчисине өтүү үчүн виза алуу зарылдыгы пайда болду. Бул проблема чек аранын бир жагында жашаган, экинчи жагында иштеген жана туугун-уруктары бар этникалык өзбектер жана тажиктер үчүн андан да курч мүнөзгө ээ болду. Өзбек Өкмөтүнүн аракеттери Тажикстан, Кыргызстан жана Өзбекстандын чек ара бекеттериндеги тирешүүлөр менен чыр-чатактардын пайда болушуна алып келди.

Өзбекстандын Фергана областында оппозициялык күчтөрдүн болушу, калктын экономикалык абалынын начарлашы, өлкө президентинин мамлекетке каршы ишмердүүлүккө жана диний экстремизмге таандыктыгына шектелген мусулмандарга карата жүргүзгөн репрессиялары Өзбекстандын Ислам кыймылы тарабынан куралдуу каршылашууга алып келип, алар республиканын аймагына Кыргызстан аркылуу кирүүгө далалат жасашкан (1999-ж. жайындагы-күзүндөгү окуялар). Өзбекстан бул аракеттерге чек ара көзөмөлүн күчөтүү, куралдуу блокпостторду коюу, Тажикстан жана Кыргызстан менен болгон талаштуу чек ара участкаруна миналарды коюу менен жооп берген. Ушул окуялар менен катар эле Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосунда чек араны жөнгө салуу үчүн эки тараптуу комиссия түзүлгөн.

Азыркы убакта Өзбекстан экономикалык, саясий жана аскер жагынан чөлкөмдөгү бир топ күчтүү мамлекет болуп саналат. Анын ыңгайлуу географиялык абалы (Борбор Азиянын чок ортосунда жайгаш-

кан), сырьелук жана энергетикалык базасы, ошондой эле көп сандагы адам ресурсу саясий багытты чөлкөмдөгү коңшуларга кайрылуусуз эле жүргүзүүгө мүмкүндүк берүүдө. Кээде ушул "өз алдынча" курс оппонеттерге ачык эле басым көрсөтүү мүнөзүнө ээ болууда. Мунун ачык мисалы – чек ара маселелери боюнча эки тараптуу комиссиянын кезектеги жыйынында (2001-ж., февраль) Өзбекстан Кыргызстанга табигый газды берүүнү Сох анклавынын районунда (Кыргызстандын Баткен областы) аймактык жактан жол берүү менен байланыштырууга (албетте, өз пайдасына) аракет жасаган. Мындай талаптардын маңызы мында турат: өзбек тарап Кыргызстандын аймагынын бир бөлүгүн өткөрүп берүүнү сунуштаган, бул болсо аларга Сох анклавынан өз республикасынын аймагына кеңири өтүүнү камсыздамак, ошону менен бирге болжолдонуп жаткан коридорго жалпы аянты 11 миң гектар болгон нефть менен газды кендери кирмек. Бул сүйлөшүүлөрдүн бир өзгөчөлүгү болуп, комиссия жыйынынын башталар алдында, 25-январда, Кыргызстандын түндүгүнө газ берүү токтотулгандыгы саналат. Башкача айтканда, чек ара маселелерин чечүү үчүн, өзбек тарап коңшусуна кычыраган кыш чилдеде көгүлтүр отун берүүнү токтото коюп, “газ аркылуу” басым көрсөткөн. Бул “аргументти” колдонуудан жолу болбогон Ташкент жаңы жана бир топ күчтүүшылтоону – Өзбекстандын аймагындагы кыргыз анклавдарын тапкан. Бул маселелерди чечүүдө Өзбекстан үчүн кыргыз анклавдарынын болушу ыңгайлуу, анткени бул аргумент “газ басымына” караганда бир топ салмактуу. Чек ара маселелерин чечүүгө карата “жаңыча мамиле” Ташкент менен Бишкек ортосундагы олуттуу проблемаларга жана узакка созулган каршы турууга алап келиши мүмкүн, себеби мында биринчи планга “анклав соодалашуулары” чыгат.

Маселен, Барак айылы советтик мезгилде эч кандай анклавдык белгилерге ээ болгон эмес, Өзбекстандын чек ара кызматынын иш жүзүндө болгон күч-аракеттери менен гана анклав макамына ээ болуп калган. Чек араны жөнгө салуу боюнча комиссиядагы кыргыз эксперттеринин пикири боюнча, Өзбекстан СССР кулагандан кийин эле коңшулар менен болгон чек ара маселелерин чечүүнүн татаалдыгын көрө билген жана Сох менен Шахимардан анклавдары боюнча контраргументтерди издөө үчүн колуна келгендин баарын жасаган. Ушул “чыгармачылыктын” натыйжасы болуп Өзбекстандын Андижан областындагы кыргыз анклавды эсептелет. Кыргызстан Өзбекстанга өтүүгө аракет кылышкан Ислам кыймылынын күжүрмөндөрү менен согушуп жаткан учурда расмий Ташкент Бишкектин алдына жогорку фактыны койгон. Бирок, эгерде Сох анклавында 42 миң өзбек жараны жашаса, Барак айлында – 121 кыргыз үй-бүлөсү бар. Бул айылдын аймагы да Сох анклавынан он эсе кичине. Өзбекстандын куралдуу күчтөрү Сох анклавынын айланасына Кыргызстандын аймагынан 150-200 метр жерди “кошуп алуу менен” пехотага каршы миналарды коюп, Барак айлынын айланасына мина коюшкан эмес. Сохто Өзбекстандын регулярдуу армиясынын маанилүү

күчтөрү жана аскердик мүлкү жайгашкан, бул болсо чөлкөмдүн моралдык-психологиялык климатына таасир берери белгилүү. Ал эми Барак айлында Кыргызстандын эч кандай аскердик түзүмдөрү жок. Ушундан улам Бишкек Сох өзбек анклав маселесин чечүүдө (ага коридор ачып берүүдө) бул айыл Кыргызстанга басым көрсөтүүнүн рычагы боло албайт деп эсептейт.

Баарын таразалап көрүп, Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосундагы чек ара бөлүштүрүү процесси татаал жана узакка созулат деп айтууга болот. “Анклав соодалашууларын” ийгиликтүү жүргүзгөн учурда, балким, Ташкент Бишкекти айрым бир аймактык жол берүүлөргө аргасыз кылары, Өзбекстандын Борбор Азиядагы азыркы учурдагы ролунун күчөшүн эске алганда, таң каларлык көрүнүш эмес. Мындай учурда “анклав соодалашуулары” Фергана өрөөнүн туруксуздаштыруу фактору болуп чөлкөмдөгү башка өлөклөр үчүн коркунучтуу жагдай жаратышы мүмкүн. Андан сырткары, азыркы чек араларды кайра карап чыгуу же кайра бөлүштүрүү Борбор Азия өлкөлөрүнүн коопсуздугун камсыздоо үчүн олуттуу натыйжаларды бериши да мүмкүн.

Бүгүнкү күндө Кыргызстан менен Өзбекстандын мамлекеттик чек араларында 1400 км² аянт делимитацияланууга жана демаркацияланууга тийиш. Бул аянттын ичинен 994 км² биргеликте иликтенип, такталган, 290 км² макулдашылган. Кыргыз Республикасынын Өзбекстан жана Тажикстан менен болгон мамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча өкмөттүк комиссиясынын маалыматы боюнча, макулдашылган участок Кыргызстандын Жалал-Абад жана Талас областтарынын аймактары аркылуу өтөт. 406 км² аянт иликтенбеген бойдон калууда – булар Кыргызстандын Ош жана Баткен областтарынын жана Өзбекстандын Андижан жана Фергана областтарынын аймактарындагы чектеш участоктор. Мурдагыдай эле Кыргызстан менен Өзбекстандын Барак жана Сох анклавдарынын аймактары, Гава жана Гава-Сай табигый чек аралары талаш бойдон калууда. Ушундай маалыматтар өкмөттүк комиссия тарабынан Кыргызстандын парламентинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын мамлекеттик коопсуздук маселелери боюнча комитетинин жыйынында келтирилген.

Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосундагы чек ара боюнча сүйлөшүүлөр 2000-жылдын февралында башталган (21 жолугушуу өткөрүлгөн). Мында кыргыз тарап мамлекеттик чек араны Кыргыз ССРи менен Өзбек ССРинин 1955-жылкы Паритеттик комиссиясынын ишинин натыйжасынын жана Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун 1961-жылдын 30-мартындагы Жарлыгы менен бекитилген мамлекеттик чек аранын сүрөттөлүшүнүн негизинде аныктоону сунуштаган. Өзбек тарап болсо делимитациялоону 1924–1927-жж. улуттук-аймактык чек ара бөлүштүрүү боюнча документтердин негизинде жүргүзүүнү сунуштаган. Ошентип, бир пикирге келе албастан, тараптар мамлекеттик чек аралар өтүүчү өз варианттарынын топографиялык картала-

ры менен алмашышкан, ошонун негизинде бүгүнкү күнгө чейин да сүйлөшүүлөр жүрүп келет.

Өзбекстан менен болгон жер-аймактык жана өз ара чарбалык мамилелер чөйрөсүндө Баткен областынын Баткен жана Кадамжай, Ош областынын Кара-Суу жана Араван райондорунун аймагындагы 70 участок талаш участок катары аныкталган.

Кадамжай районундагы 654,5 га жер Өзбекстан Республикасынын Фергана областынын Фергана, Риштан жана Алты-Арык райондорунун чарбалары тарбынан мыйзамсыз түрдө өздөштүрүлгөн, Фергана областынын (Өзбекстан Республикасынын уюмдарынын 10 эс алуу аймактарынан сырткары) райондун аймагында областтык маанидеги 2 ири өнөр жай объектиси бар: Фергана нефтини кайра иштетүү базасы - 53,8 га; түндүк Сох суу сактагычы - 317,5 га.

Мындан сырткары, 1994-жылдын мартында Кадамжай району менен чектешкен (Фергана району, Жавагы аттуу жер) жеринде Кыргызстан менен макулдашуусуз эле өзбек тарап карбид өндүрүү боюнча экологиялык жактан зыяндуу заводдун курулушун баштаган (өндүрүш кубаттуулугу жылына 200 миң тонна карбид) жана Кадамжай районунун аймагындагы (Арпалык тоосунун этеги) карбид сырьесунун запасын мыйзамсыз иштетүүгө ниеттенүүдө. Жер талаштарынын чечилбей келиши Өзбекстанга ушул райондун аймагындагы жер астынан нефть менен газды сордуруп алууга мүмкүндүк берүүдө. 175 нефть соруп чыгуучу жана 14 газ скважиналарынын ичинен бүгүнкү күндө 60 жана 11 скважина иштеп, суткасына болжол менен 80 т нефть жана 20 000 м³ газ өндүрүлөт.

Кара-Суу районунун аймагынын 110 га болгон бир бөлүгү чек арадагы Шархан-Сай дарыясынын нугунун түздөлүшү менен Андижан областынын Коргон-Тепе районуна өтүп кеткен.

1995-жылы Өзбекстан Республикасынын Мархамат районунун чарбаларына узак мөөнөткө ижарага берилген Араван районунун 6885 га кайракы жайлоолору боюнча да талаштар бар, ижара акысын төлөө али жүргүзүлө элек. Ошондой эле, 1991-жылдагы жер инвентаризациясына ылайык Араван районуна тиешелүү болгон 159 га айдоо жер, 134 га сугат тармактары, 41 га көп жылдык өсүмдүктөр өсүүчү аянт Өзбекстан Республикасынын Мархамат районунун пайдалануусунда турат.

Мындан сырткары, Кыргызстан менен Өзбекстандын талаш аймактары аскердик совхоздорго айландырылган. Тактап айтканда, Кыргыз Республикасынын Кызыл-Кыя шаары менен Өзбекстан Республикасынын Кувасай шаарынын ортосунда бир бөлүгү Кыргыз Республикасынын аймагында жайгашкан бакты пайдалануу максатында аскердик совхоз түзүлгөн.

Бүгүнкү күндө өкмөт чиновниктеринин расмий билдирүүлөрүнөн белгилүү болгондой, 1225 км созулган кыргыз-өзбек чек арасынын 1000 км жакыны, б.а. негизги бөлүгү делимитацияланган.

Адабияттар:

1. Косов Ю.В., Торопыгин А.В. Содружество независимых государств. Институты, интеграционные процессы, конфликты. - М., 2009. - С.73.
2. Стратегическая матрица Кыргызстана: перспектива, современность и сценарии будущего развития. - Алматы, 2007. - С.170.
3. Стратегическая матрица Кыргызстана: перспектива, современность и сценарии будущего развития. - Алматы, 2007. - С.171.
4. Стратегическая матрица Кыргызстана: перспектива, современность и сценарии будущего развития. - Алматы, 2007. - С.172.
5. История кыргызов и Кыргызстана. - Бишкек, 2000. - С. 235.

Рецензент: д.и.н., профессор Айдаркул Каана
